

“KIZCİBEK DESTANI” NIN NOGAY VARYANTI ÜZERİNE

Nerin KÖSE*

Her millette olduğu gibi anlatı geleneğimizin her halkası, kültürümüzün yaşayan hazineleridir. Siyasî yapısı, tarihi, coğrafyası, hayat tarzları, inançları, ortak zevkleri ve değer yargıları, kahramanlıklarıyla ait olduğu topluluğun bir manâda kimliği demek olan; Anadolu sahasında “halk hikâyesi”, Türk Cumhuriyetleri’nde ise “destan” adıyla anılan türlerde de bu durum, böyledir ve Altınordu Devleti’nin yıkıldıktan sonra topluluğun Mengü Nogay’ın idaresi altında kalan onun öldürülmesinden itibaren kendisine bağlı obaların, boyların topluluk adı olarak soyadını kabul ettiklerini Nogay (Mangıt)lar’a¹ ait olan “Tölegen Men Kız-Yibek” adlı destanda da apaçık görülmektedir.

Sözkonusu destan büyük bir bölümü İdil Nehri’nin doğusunda, Yayık ve Emba Nehirleri ile Ceyhun’a kadar uzayan bölgede yaşayan ve Alçın, Şırın, Arın, Kıpçak, Argun, Katay, Mangıt adlı boylardan ibaret² olan Nogay emirlerinden Edige Mirza’nın Timur’un ülkeyi terketmesiyle duruma hakim olabildiği 1391 yılının³ 600. yıldönümü için Aşum Sukalvev tarafından derlenen ve baskıya hazırlanıp 1991’de Mahaçkala’da basılmış olan bu destan “Nogaydın Kırk Batırı” adlı kitabın 134-151 sayfaları arasındadır⁴.

Destan şekil itibarıyla halk hikâyeleri özelliği göstermekte olup, nazım-nesir karışık bir haldedir. Ancak halk hikâyelerimizde nesrin esas unsuru teşkil etmesine⁵ rağmen destanın nazım ağırlıklı olması bu anlatının, epiko-romanesk dönemin ilk ürünlerinden olduğunu düşünmemize yol açmaktadır. Yine nesirden nazma geçişte başvurulan ve ilk örneklerini Dede Korkut’ta : “Söylemiş, görelim hanum ne söylemiş”⁶ formel ifadelerin “yırladı”(4; s.135, 137, 139, 143) şeklinde tesbit edilmesi de aynı şeyi düşündüren bir başka husustur.

Hikâyenin konusu kısaca şöyledir: Ak Yayık denilen yerde Bazarbay adında, Tölegen ve Sansızbay adlı oğlu olan yaşlı bir adam yaşamaktadır. Günlerden birgün orta boylu, kırmızı yanaklı büyük oğlu Tölegen, Sırlubay Han’ın akıllı, güzel bir kızı olduğunu duyar ve ailesine “kızı görmeye gideceğini, birbirlerini beğenirlerse ona gerekli kalını vererek evleneceğini” söyler. Annesi “memleketlerinden bir kız seçmesini, dosta düşmana kendilerini güldürmemesini” söylerse de

* Yard.Doç.Dr., E. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Gürün, Kâmuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1984, s.126-130; Yakubovskiy, A. Y., **Altın Ordu ve Çöküşü** (Çev: Hasan Eren), Ankara 1992, s. 133

2 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.562; Yakubovskiy, A. Y., a.g.e., s. 37-53.

3 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.533-534.

4 **Nogaydın Kırk Batırı**-(Tölegen Men Kız-Yibek), Mahaçkala 1991, s.134-151.

5 Boratav, Pertev Nailî, **Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği**, Adam Yayınları, İstanbul 1988, s. 51-53.

6 Ergin, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s.32.

oğlu, kararlıdır. Sonunda ailesinin iznini alır ve Kök Yorga atına binerek yiğitleriyle beraber yola çıkar.

Sırlubay Han'ın veziri Karşığa da Ak-Yayık denen yerde Tölegen adında bir yiğidin, bir kız aradığını duymuş, Kök-Yorga'yı kazığa bağlayıp ahırda uyanın o olabileceğini düşünemez ve duymuşsa da yanındakilere "Tölegen'in hangisi olduğunu" sorar. Delikanlı Karşığa'ya kendini tanıtır ve "kız aramaya geldiğini" söyler. Bunun üzerine vezir Tölegen'e "Az Nogaylı Eli'nin Yagalıbaylı tarafındaki Ulam Şambıl'da padişahlarının Yibek adlı, güzeller güzeli bir kızı olduğunu, birlikte gidebileceklerini" söyler. Nitekim atlarına atladıkları gibi yola koyulurlar. Yolda rastladıkları her kıza "Acaba Yibek mi?" diye bakan, ancak her defasında "hayır, o değil" cevabını alan Tölegen ile Karşığa, nihayet Yibek'in olduğu yere gelirler. Annesinden ["bana şeref olur" diyerek çıkıp gittiğini öğrenince Yibek'in arkasına düşerler ve onu bulurlar.

Niyetinfi Yibek'e anlatan Tölegen, kız tarafından "kendini isteyen pek çok yiğit olduğu" belirtilerek reddedilir. Ancak Karşığa "Tölegen'in tam ona göre bir delikanlı olduğunu" söyler ve Sırlubay'a giderek durumu anlatır.

O arada iki genç yalnız kalmışlar ve birbirlerine aşık olmuşlar; hatta evlenmeye karar vermişlerdir. Nitekim Yibek Tölegen'e "babasını nazı etmesini, yoksa Biykecan adlı yaşlı bir adamla evlendirileceğini" belirtir. Tölegen zaman kaybetmeden Sırlubay'a gider ve "kızına talip olduğunu" anlatır. Sırlubay'ın bu yiğide cevabı "yeterli kalın verirsen, kızımı veririm" olur. Ancak kalın eline geçmeden, düğün yapılmayacaktır.

Duruma çok sevinen âşıkların mutluluğu uzun sürmez. Çünkü Biykecan, Kız Yibek'i almaya gelmiş; yokluğunda olanları öğrenince de hiddetlenip Tölegen'i öldürmeye karar vermiştir. Ancak gördüğü rüyanın da tesiriyle kötü şeyler olacağını hisseden Yibek Aşşat'la Tölegen'e haber yollayarak " gitmemesini, burada kalmasını" ister. Ancak Tölegen ailesini, evini özlediğini, mutlaka gitmesi gerektiğini söyler ve yola çıkar.

Anne, babasını ve kardeşinin sağ ve esen olduklarını gören Tölegen, Yibek için vereceği kalını ortaya yığarak kardeşi Sansızbay'a "kalını götürmek için Sırlubay'ın askerlerini göndereceğini, asker gelmediği taktirde Kök Yorga'nın yavrusu Kulan'a binip, Şeşe Batır'ı da alarak Nogay'a gelmesini" söyler ve yola çıkar.

Ak Yayık ile Sırlubay Hanlığı üç aylık bir yoldur. Uçsuz bucaksız çöllerden, büyük bir gölden sonra ucu göğe uzanan bir ağacın yanında Biykecan, Tölegen'i beklemektedir. Nitekim onu ok ile vurur ve Kök Yorga'ya binerek Nogal İli'ne gelir. Yibek'e "zorla ya da güzellikle onu alacağı, Tölegen'i öldürdüğü" haberini yollar. Yibek, zaman kazanmak için " biraz beklemesi gerektiğini" bildirir. Aslında kayını Sansızbay ile evlenmek istemektedir.

Yerde yaralı yatarken gözü, uçan altı kaza ilişen Tölegen onlardan "ailesine durumu bildirmelerini" rica etmiş ve ruhunu teslim etmiştir. Ancak dileği yerine gelmiş, Sansızbay, Şere Batır ile yola çıkmışlardır.

Nogay ili’ne gelen Sansızbay Yibek’le görüşüp onun dediğini kabul ederse de, düğünden önce yapacağı şey vardır: Biykecan’ı öldürmek...

Sonunda Sansızbay, Yibek ile evlenir ve birlikte Ak Yayık’a dönerler.

Görüldüğü ve hikâyenin alındığı kitapta da bahsedildiği üzere konusu aşk olan Tölegen Men Kız Yibek (4; s.) te vaka, “Ak Yayık” ve “Nogay İli” nin çeşitli bölgelerinde geçmektedir. Nitekim Bazarbay ve ailesi, Ak Yayık denilen bir memlekette yaşamaktadır; [“ Ak Yayık degen erde bir kart yaşagan. Onun atı Bazarbay bolgan. Bu kartın eki ulı bolgan. Üyk ulının atı Tölegen, kişken ulının atı Sansızbay idi (4; s:134).]; Kız Yibek Nogay İli’ndeki Yagalıbaylı bölgesi taraflarında, Ak Deniz Kölü civarında oturur ve yazın, Kara Teniz tarafındaki Ulan Şambıl Beli’ne çıkarlar:

[Paşamızdın yalgız kız,
Atı Yibek, sorasan,
Keremetin kör dedi.
Az Nogaylı Elinde,
Yagalıbaylı eri bar,
Yagalıbaylı kasında
Ak-Teñizdey Köli bar
Yaz yaylavın sorasan,
Kara Teniz yagası,

Ulan - Şambıl beli bar (4; s.138)]; Biykecan’ın Tölögön’ü öldürmek için beklediği yer, kula bir çölün ortasındaki Kos - Ökpe Köl’i civarındadır: [Sol üç aylık yoldın arasında beş künlik eri kus konmas Kula Şöl bolgan. Sol şölde tek bir Kos-Ökpe degen köl bolgan (4; s.148)].

Tarihî kaynakların belirttiğine göre Nogaylar, 40 yıl Altınordu Devleti’ni yöneten, bu süre içindeki hanları kendisi seçen ve bunlardan Tokta Han tarafından öldürülen Emir Nogay’dan sonra bu adla anılmışlardır. İtil, Yayık ve Emba Nehirleri sahasında yerleşmiş olan Nogaylar yedi boydan müteşekkildirler ve Altınordu Devleti’nin varislerinden sadece bir tanesidir⁷.

Demek ki hikâyedeki olayların bir kısmı bugün Ural Nehri olarak bilinen ancak uzunca bir süre Yayık denilen, Hazar Denizi’ne dökülen bir akarsuyun olduğu yerde; vakanın büyük bir bölümü ise Nogay İli denilen bölgede cereyan eder. Anlaşıldığı üzere Ak Yayık ve Nogay İli, destanda ayrı iki memleket olarak düşünülmektedir. Destanda İdil’in doğusunda kalan bölgede yaşayan ve Kazan’ı ele geçirmelerinden sonra Rus hakimiyetini kabul eden Büyük Nogay Topluluğu’nun “Sırlubay Hanlığı” nı, Yayık ve Emba akarsuları tarafında yaşayan ve Rus hakimiyetini kabul etmediklerinden dolayı Tuna Nehri ve Kuban Havzası’na kadar inenlerin ise “Küçük Nogay Topluluğu” nu ifade ettiğini düşünüyoruz. Küçük Nogaylılar’ın zaman zaman Kalmuklar’ın hücumuna uğradıkları hatırlanacak olursa⁸, Sırlubay Han’ın kızı Yibek’i vermek istediği Biykecan’ın bu durumu,

7 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.529-530, 562-562.

8 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.562.

Bazarbay'ın yaşadığı yere "Yayık" değil, "Ak Yayık" adını vererek, tenkidî bir tarzda aksettirdiğini söyleyebiliriz.

Sırlubay Han'ın yaşadığı yer için de aynı şeyi söyleyebiliriz. "Az Nogaylı Eli'ndeki Yagalıbaylı Bölgesi'nde bulunan Ak Teniz göl" çevresinde yaşadıkları söylenen Sırlubay Hanlığı'nın, Azak Denizi ile Karadeniz arasında yer alan, Azak Denizi'nin Kuban'dan başlayıp Kerç'e kadar olan kısmın, kara taraflarındaki topraklarda olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü Büyük Nogay Topluluğu'nun Kazan'ın Ruslar tarafından işgaliyle onların siyasetini benimsemesi üzerine ihtilâfa düşen küçük Nogay Topluluğu'na, Kırım Hanlığı tarafından Azak Denizi çevresinde ve Kuban boylarında bir yurt tahsis edilmişti⁹. Ayrıca olayların bir kısmının Azak Denizi çevresinde, geçmesiyle ilgili Kırında, XVI.yy.in ortalarından itibaren başlayan Nogaylar'ın ikiye ayrılması, giderek dağınık oymaklar haline geldiği XVII.yy.a dayanan tarihî hadîsenin serpintilerini farketmemek mümkün değildir¹⁰.

Hikâyenin kahramanları söz konusu olduğunda da aynı tarih sahnesinden parçalarla karşılaşırız. Tarihî kaynakların belirttiğine göre Kazan Hanlığı'nın kurucusu Altınordu Hanlarından Ulug Muhammed Bey¹¹'in büyük torunu Halil, Nogay Hanı Timur'un kızı Nur Sultan ile evlenmiştir. Halil Han, varis bırakmadan 1467 yılında ölünce kardeşi İbrahim, dul kalan yengesi ile evlenmiştir¹². Destanda da aynı özellik karşımıza çıkmaktadır. Nitekim en sonda sözlüsü Tölegen, ona âşık olan Kalmuk beyi Biykecan tarafından öldürülen Kız Yibek, kayınbiraderi Sansızbay ile evlenir(4; s:149-151). Büyük bir ihtimalle bu durum, XV.yy.da yaşanmış bir olayın, halk zihninde canlı kalarak günümüze kadar gelebilmiş olmasıyla açıklanabilir. Ancak eski Türkler'de de rastlanan ve bugün de varlığını sürdüren bu âdetin, gelenekten gelen ortak özelliklerimizden biri olması sebebiyle¹³ karşımıza çıktığını düşünmememiz için hiçbir sebep yoktur.

Kız Yibek'in sözlüsü Biykecan'a gelince... Altınordu hanlarından biri olan ve 1342-1357 yıllarında iktidarda kalan Canıbek Han [Mehmet Canıbek,¹⁴] ile Kırım Han'larından Canıbek Giray [(1610-1623), (1627-1635)]ın adlarının¹⁵ yakın bölgelerde hüküm sürmelerinden dolayı unutulmayıp destanda ufak bir değişiklikle Biykecan'ın yaşadığını göstermesi bakımından dikkate değer...

Tölegen Men Kız Yibek Destanı, daha önce tanıtımını yaptığımız Kırgızca "Kız Cibek" Destanı¹⁶yla aynı konuyu işlemesine rağmen tarihî döneminden daha az ve farklı hususlar ihtiva etmektedir. Bunda Nogay varyantının teşekkül ettiği bölgenin, epik ürünlerin asıl doğuş yerleri olan Orta Asya memleketlerinden

9 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.538-544.

10 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.562-563.

11 Gürün, Kâmuran, a.g.e., 538-542.; Yakubovskiy, A. Y., a.g.e., s. 204-210.

12 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.540.

13 Köse, Nerin, "Evlenme Âdeti ve Buna Bağlı Olarak Teşekkül Etmiş Halk Hikayeleri", **Eğitim Bilimleri Dergisi**, Buca Eğitim Fakültesi Yayını, İzmir 1993, S:3, s. 81-87.

14 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.530-606.

15 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.559.

16 Köse, Nerin, "Kızıbek Destanı", Millî Folklor Dergisi, Ankara 1996, s.31-32.

daha başka bir yerde teşekkül etmesiyle, destan'ın Kırgız-Kazaklar'a değil, tarihi daha yeni Nogaylar'a ait olmasının etkisi olduğunu düşünüyoruz.